

Т.Л. Рафальська
кандидат історичних наук
старший викладач кафедри історії України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Репресії проти національних меншин Житомирщини в добу «Великого терору» (1937–1938 рр.)

В статті зроблено аналіз терористичної політики сталінського режиму в Житомирській області у 1937–1938 рр.

В статье проведён анализ террористической политики сталинского режима на Житомирщине в период «Великого террора».

The article focuses on the analysis of terroristic politics of the Stalin regime on the territory of Zhytomyr region in 1937–1938.

Однією з найбільш важливих тем вітчизняної історії є, безперечно тема «Великого терору 1937–1938 рр.» в Україні.

На середину 30-х років у Сталіна विकристалізувалась ідея масової чистки всього радянського суспільства. Розпочався новий етап перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування майбутніх масових політичних репресій.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. став відправним моментом нового сталінського наступу. Всі національності та народності СРСР, усі верстви радянського суспільства, всі вікові та соціальні групи відчували на собі нову сталінсько-партійну політику, яка з часом отримає назву «великої чистки». На пленумі піднімали питання про боротьбу зі шкідництвом, диверсіями та шпигунством японо-німецько-троцькістських агентів, також було приділено увагу і національному моменту в здійсненні «ворожій діяльності». Виступаючи зазначали, що шпигуни та шкідники проникли майже в усі організації, як господарські, так і адміністративні та партійні, причому не тільки на низові посади, але і на керівні, як в центрі, так і на місцях [1]. В контексті цих виступів була і сталінська теорія про безперервність посилення класової боротьби.

31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ Єжова № 00447, за яким розпочинається масова операція проти всіх, хто ще нещодавно був позбавлений виборчих прав: куркулів, духовенства, кримінальників, «бувших» людей (представники станів та заможні люди періоду царизму). Операція проходила в усіх республіках, крях та областях СРСР з серпня 1937 року по листопад 1938 року. Одночасно з куркульською операцією розпочинаються так звані «національні операції», наказ № 00485 від 11 серпня 1937 року, № 00439 від 25 липня 1937 року та інші. Органі НКВС працювали по окремих напрямках – «лініях». По лінійним арештам з НКВС СРСР було 12 наказів, в яких вказувалося на арешти за національною ознакою. Насамперед, репресували представників тих народів, держави яких мали кордон з СРСР: поляки, латиші, естонці та інші, і плюс до них німці і «харбінці». Всі вони, з точки зору Сталіна, були «п'ятою колоною», потенційною базою для іноземних розвідок. В Україні почались масові арешти за національною ознакою.

Національні меншини на Житомирщині становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому – 18% [2]. Велика питома вага національних меншин у структурі населення регіону суттєво впливала на його соціально-економічний розвиток та на перебіг суспільно-політичного життя в 20-х – 30-х роках ХХ століття. У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні Польський національний район на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського, Миропільського районів Житомирського округу. У 1926 р. на першому з'їзді Довбишського району прийняли рішення про перейменування району в Мархлевський. На його території проживала 41 тис. осіб, 73% яких становили поляки [3]. 30 квітня 1930 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив постанову про утворення Пулинського німецького району в складі 30 сільських рад [4]. На території Житомирщини було створено 12 чеських рад [5].

Саме багатонаціональність регіону призвела до того, що ще власне до початку масових операцій, Житомирщина пережила по суті «власні» масові операції за етнічною ознакою – переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів, чистки і гоніння людей через їхню національну приналежність (найбільшу репресивну активність в регіоні було виявлено щодо поляків). Тому, не випадково, ще до початку «великого терору» на Житомирщині, як і в інших регіонах СРСР і УСРР, було накопичено значний репресивний потенціал,

напрацьовано його форми і методи, визначено категорії потенційних жертв, серед яких опинилися представники всіх національностей, селяни і робітники, представники інтелігенції, різних релігійних конфесій, ті, хто входив раніше до різноманітних політичних партій.

Для організації слідства за «національними лініями» створювалися особливі групи оперативних працівників, яких орієнтували на «повне викриття організаторів та керівників диверсійних груп, з метою вичерпного виявлення диверсійної мережі» [6].

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеню провини, на дві категорії: перша (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалася до розстрілу, друга (менш активні) – ув'язненню до тюрми та таборів терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії, на підставі розгляду агентурних та слідчих справ, здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником УНКВС області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Наказ № 00485 створив принципово новий у практиці ОДПУ-НКВС процесуальний порядок засудження. Коли завершувалось слідство, на обвинуваченого складалася довідка з коротким викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати і передруковувати у вигляді списку. Цей список надходив на розгляд начальника НКВС або УНКВС і прокурора. Цю комісію почали називати «двійка» і до її компетенції відносився вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й категорії (ув'язнення від 5 до 10 років). Після цього список надсилався на затвердження до Москви, де його повинні остаточно розглядати і затверджувати нарком внутрішніх справ і Генеральний прокурор (М. Єжов і А. Вишинський). По тому список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. Цей порядок засудження у листуванні НКВС почали називати «альбомним» (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювались на аркушах, розташованих горизонтально, зшивались по вузькій стороні і зовні нагадували альбом).

На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом з начальником відділку чи відділення, пропонував те чи інше покарання. Начальники управління і прокуратури, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо одне від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ. Вже влітку 1938 р. у Москві накопичилось альбомів

на понад 100 тисяч осіб. Стало зрозуміло, що у центральному апараті немає можливості бодай формально опрацювати їх. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про відміну «альбомного порядку» засудження і створення у кожному регіоні спеціально для винесення вироків по «національних контингентах», тобто по всіх нерозглянутих альбомах, Особливі трійки. Діяльність яких буде припинено 15 листопада 1938 р.

Більш детально розкривається «несамовита» робота працівників Житомирського УНКВС в докладних записках начальника НКВС УРСР. В них зазначалось, що вся територія області засмічена диверсійно – шпигунськими та повстанськими кадрами. Вони готуються до збройного повстання селян проти Радянської влади під час війни, проведення диверсії. Найбільш шкідницьку діяльність на території області проводить польська розвідка, особливо в прикордонних районах. За цей період в області ліквідовано: 1) диверсійних резидентур – 37 на 325 осіб; 2) комендатур «ПОВ» – 14 на 204 особи; 3) шпигунів – 356 осіб; 4) польських контрреволюційних груп – 31 на 153 особи; 5) польських націоналістичних контрреволюціонерів одиниць – 1050 осіб [7].

В рамках виконання наказу № 00439 в області була сфабрикована справа «Волинського фашистського центру», який нібито організував і направляв всю контрреволюційну діяльність німецького населення області.

За рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 20 вересня 1938 р. у справі «Волинського фашистського центру» було розстріляно 350 осіб [8].

За фальшивими обвинуваченнями (участь у контрреволюційних організаціях, шпигунство на користь Німеччини, підготовка диверсій, антирадянська діяльність) упродовж жовтня 1937 – січня 1938 рр. у рамках «німецької операції» було засуджено 1647 осіб, з яких 1467 – до смертної кари. У вересні 1938 р. за постановами трійки при УНКВС по Житомирській області було розстріляно ще 989 обвинувачених. Серед страчених домінували німці за національністю [9].

На Житомирщині з жовтня 1937 р. по березень 1938 р. по «польській лінії» за наказом № 00485 було заарештовано – 7993 особи. З них засуджено до розстрілу – 7113 особи, по другій категорії – 880. Вироки виконувались у Житомирі та Бердичеві. Під час слідства померло – 17 осіб [10].

Найбільш «врожайним» було 21 січня 1938 р. В цей день в Житомирське обласне Управління НКВС надійшли протоколи №№ 824, 825, 828, 830, 831 відповідно наказу № 00485 з рішеннями «двійки». Всього було засуджено 1 065 осіб, з них до вищої міри покарання – 884 особи, до виправно-трудоих таборів – 181 особу. За цими протоколами у Житомирі було розстріляно 884 поляка [11].

Останній протокол з вироком «двійки» обласне Управління НКВС отримало 16 березня 1938 р., але на цьому репресії проти польського населення Житомирщини не закінчились. Продовжується політика пошуку шпигунів та диверсантів. У 1938 р. репресивна політика набуває ще більш жорстоких та потворних форм.

Ведення слідства відбувалось з порушення усіх процесуальних норм. Виписувались заднім числом постанови про обрання запобіжного заходу та пред'явлення обвинувачення, продовження терміну ведення слідства, «заарештованих не допитували по 10 та більше місяців» [12].

Під час слідства окремі справи об'єднували в групі. Обласний прокурор, який входив у склад «трійки», на слідстві в лютому 1939 р. зізнавався, що «дозволив по слідчим справам груповий допит заарештованих, а також оформлення групових справ від 150 до 300 осіб, хоча вони не були навіть знайомі між собою» [13].

Допити заарештованих також проводились з порушенням законодавства. Ось що, наприклад, зазначалось у обвинувальному висновку по слідчій справі № 147523 (22 квітня 1939 р.): «Колишній начальник 3-го відділу ЖОУ НКВС та його заступник, за підтримки начальника ЖОУ НКВС систематично порушували законоположення про арешти та ведення слідства, займались підробками та фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з застосуванням побиття заарештованих, підштовхували підлеглих до масового побиття заарештованих та фальсифікації протоколів допитів» [14].

Яскравим прикладом фальсифікації кримінальних справ за національною ознакою була штучно створена у 1938 р. 3-м відділом УДБ НКВС по Житомирській області справа чеської військово-повстанської шпигунської організації «Чеське дружество». Чекісти зробили членами організації 77 громадян чеської, одної польської і двох німецької національностей. У переважній кількості це були малописьменні робітники і колгоспники, жителі Житомира і

Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів.

За постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 22 вересня 1938 р. 80 так званих учасників «Чеського дружества» були страчені 28 вересня 1938 р. [15].

В добу «великого терору» було продовжено репресивні акції проти євреїв Житомирщини. В 1937–1938 рр. в Коростені, Новоград-Волинському, Бердичеві, Олевську, Овручі були «викриті» буржуазно-націоналістичні сіоністські організації. Яскравим прикладом такого «викриття» була справа Житомирської підпільної сіоністської організації. По справі проходили 5 чоловік: Шполянський Яків Овсевич – вчитель 4-ї єврейської школи, Марлінський Іона Зеїделевич – викладач Житомирського шляхового технікуму, Марлінський Девід Зеїделевич – викладач Житомирського механічного технікуму, Тартковський Саул Аронович – викладач єврейського педтехнікуму, Бердштеїн Шлома Іхїлевич – інвалід праці.

Всім членам організації було пред'явлено звинувачення в належності до сіоністської організації «Цейрей Ціон», проведенні активної антирадянської діяльності, спрямованої на підризу політики більшовицької партії в національному питанні. В справі також зазначалось, що члени організації «створили нелегальні гуртки та групи для підготовки націоналістичних кадрів вороже налаштованих проти Радянської влади. Вели активну агітацію, спрямовану на зрив переселення євреїв у Біробіджан та Херсон» [16]. Усі заарештовані під час допитів визнали себе винними. Після цього рішеннями трійки при Житомирському УНКВС від 10 травня 1938 р. вони були засуджені до ВМП – розстрілу. Всі прохання дружин про перегляд справи були відхилені. Виконання вироку відбулося 4 червня 1938 р.

В лютому 1957 р. справу про Житомирський сіоністський центр було переглянуто Трибуналом Прикарпатського військового округу. У висновку судової комісії наголошувалось, що репресованих засудили «за неконкретними, неперевіреними матеріалами, які не могли бути основою обвинувачення. Слідчим по справі була людина, яку в 1939 р. було засуджено до розстрілу за фальсифікацію слідчих справ, здирництво та застосування фізичних методів впливу на заарештованих» [17]. Постановою Житомирського обласного суду від 21 лютого 1957 р. рішення трійки Житомирського УНКВС було відмінено та справу закрито.

У звіті начальника Житомирського УНКВС заступнику наркома внутрішніх справ України від 3 серпня 1938 р. про оперативну слідчу роботу управління зазначалось, що в області «в 1938 р. репресовано 178 учасників сіоністських організацій» [18]. В першу чергу, їх звинувачували в шпигунстві та диверсійній роботі в інтересах англійської, польської та німецької розвідок. У цьому звіті наголошувалось, що «в Новоград-Волинському сіоністською організацією керував резидент польської розвідки. В Коростені на чолі сіоністської організації знаходився агент англійської розвідки. В Бердичеві сіоністським підпіллям керував заарештований член українського центру сіоністів – Коган» [19].

Євреї проходили не тільки по справах сіоністських організацій. Як свідчать відомості про оперативну слідчу роботу УНКВС по Житомирській області, в національному складі репресованих по іншим національним операціям проходить багато євреїв. Так, в національному складі по польській операції зареєстровано – 302 євреї, по німецькій – 26, по куркульській – 24. Станом на 21 травня 1938 р. було заарештовано 739 осіб єврейської національності [20].

Значна кількість євреїв була засуджена по справах есерів та троцькістів. До них були зараховані: слідчий окрсуду Крацман, директор Житомирського педагогічного інституту Табакмахер, викладач єврейського педагогічного технікуму і редактор газети «Радянська Волинь» Айзман та багато інших.

У 1938 р. в Житомирі органами НКВС фабрикується справа есерівської організації. Євреї також були серед заарештованих – 50 осіб на чолі з колишнім секретарем губкому партії есерів, більшовиком з 1919 р., завідуючим Житомирським історичним архівом – В. Юр'євим-Биком. За свідченнями документів справи, слідчий особисто вписував до протоколу допиту учасників, які проходили по іншим організаціям та за іншими звинуваченнями. Тільки після застосування фізичного тиску заарештовані почали давати свідчення. Рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 10 травня 1938 р. 50 засуджених були страчені в червні 1938 р. Реабілітовані в лютому 1958 р. [21].

Приклад Житомирської області переконливо доводить, що практично всі категорії населення потрапили у жорнова репресивної машини, як і представники всіх національностей.

Список використаних джерел та літератури

1. Див.: Материали Февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 26.
2. Див.: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки. – Вып. 4. – Москва, 1928. – С. 25.
3. Блашкевич Л.А. Польські національні адміністративні утворення на Житомирщині у 20-х роках ХХ ст. / Блашкевич Л.А., Кондратюк Р.Ю. // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 95.
4. Радянська Волинь. – 1930. – 11 червня.
5. Нестеренко В.А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930 роки) / Нестеренко В.А. // Чехи на Волині. – Луцьк, 1994. – С. 57.
6. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Абрис, 1997. – С. 238.
7. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 148. – Арк. 7.
8. Архівно-слідча справа репресованих Ейслена Емануїла Фридолиновича та ін. – Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Оп. 2. – Спр. 34580 (у 26 т.); т. 20. – Спр. 3499. – 542 арк.
9. Реабілітовані історією: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. Житомирська область. Кн. 1. / [обл. редкол.: Синявська І.М. (голова) та ін.]. – Житомир: Полісся, 2006. – 721 с.
10. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України Житомирської області (далі – ГДА СБУ у Жит. обл.). – Копії протоколів НКВС та прокурора СРСР жовтень 1937 р. – березень 1938 р. Акти Житомирського УНКВС про виконання вироків. – Ф-оф. – 65 од. зб.
11. Там само.
12. ГДА СБУ у Жит. обл. – Спр. 18842-оф. (у 5 т.). – т. 4. – Арк. 139.
13. Там само. – т. 1. – Арк. 258.
14. Там само. – т. 4. – Арк. 118.
15. Архівно-слідча справа репресованих Томана Степана Антоновича та ін. – ДАЖО. – Оп.2. – Спр. 2917 (у 7 т.); т.4. – Спр. 2920. – Арк. 69.
16. Архівно-слідча справа репресованого Шполянського Якова Овсійовича. – ДАЖО. – Оп. 2. – Спр. 1041. – Арк. 174-175.
17. Там само. – Арк. 452-453.
18. ГДА СБУ, Київ. – Ф. 42. – Спр. 35. – Арк. 96.
19. Там само. – Арк. 97.
20. ГДА СБУ, Київ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 126. – Арк. 40.
21. Архівно-слідча справа репресованих Юрева-Бика Володимира Григоровича та ін. – ДАЖО. – Оп. 2. – Спр. 2168 (у 5 т.).